

LES NOVES TECNOLOGIES I LA VALORITZACIÓ DELS DOCUMENTS ÀRABS: EXEMPLES DE MILLORA DEL TRACTAMENT DE LA DOCUMENTACIÓ MEDIEVAL

MERCÈ VILADRICH
Universitat de Barcelona
viladrich@ub.edu

Ens plau fer-vos a mans un grup de treballs que reflecteixen diversos esforços de digitalització i difusió electrònica de fons documentals àrabs que s'han dut a terme en els darrers anys. La recuperació i publicació electrònica de fonts escrites ha progressat àgilment gràcies a les oportunitats que ofereixen les noves tecnologies de la informació i la comunicació per a la digitalització de documents i la construcció de bases de dades o repositoris, un procés que hores d'ara afecta tant els fons occidentals com els propis de la civilització àrab i islàmica. Així, les institucions que preserven llegats i col·leccions de documents medievals i moderns en llengua àrab, o en altres llengües pròpies de la cultura islàmica, veuen com s'incrementa la capacitat d'accés públic a aquests fons gràcies a les noves eines digitals.

Alguns projectes de difusió *on-line* de fons manuscrits àrabs, duts a terme en els darrers anys, i ara ja força consolidats, destaquen pel seu caràcter pioner i excel·leixen per la seva contribució a la difusió de la cultura medieval. Per exemple, el portal Islamic Medical Manuscripts at the National Library,¹ resultant d'un projecte de la "History of Medicine Division" de la United States National Library of Medicine (NLM) (Bethesda, Maryland), posa a disposició dels investigadors imatges de manuscrits de medicina àrab i informació de les aportacions de la cultura islàmica a les ciències mèdiques medievals. A partir d'una introducció històrica a la medicina islàmica medieval, el navegant pot accedir a apartats d'informació molt variats, que inclouen classificacions temàtiques; biobibliografies sobre uns dos-cents personatges rellevants en la matèria; imatges d'alta resolució del fons preservats; glossaris de terminologia específica; concordances d'uns còdexs amb d'altres, o amb catàlegs arxivístics coneguts; il·lustracions de pàgines rellevants; descripcions acurades dels manuscrits, dels seus aspectes paleogràfics (suport, tinta, cal·ligrafies, datacions, etc.) i diplomàtics (paginació, relligats, enquadernacions, etc.); origen (si és conegut) o provenença dins de la col·lecció americana, i referències bibliogràfiques d'interès. Tot plegat, el web incrementa sensiblement les

¹ Vegeu <http://www.nlm.nih.gov/hmd/arabic>. Disseny a càrrec de Savage-Smith (The Oriental Institute, University of Oxford) i actiu des de gener de 2004. Vegeu també Savage-Smith (with co-authors Neate and Ovenden), *The Technological Study of Books and Manuscripts as Artefacts: Research questions and analytical solutions*, ed. Neate, Howell, Ovenden, Pollard, Oxford, British Archaeological Reports, 2011, pp. 3-7.

oportunitats de consulta i accés públic als fons de la NLM i ofereix una excel·lent eina introductòria a la medicina islàmica medieval.

Destaquem, també, The Endangered Archives Programme, un programa establert fa uns deu anys per la British Library amb el propòsit de contribuir a preservar arxius en perill de destrucció física i material, sovint per exposició a negligència, o bé per causa dels perills que representen les situacions bèl·liques i conflictives de determinats països o regions.² Aquest programa ha patrocinat, mitjançant petites beques i projectes individuals, la localització arreu del món i salvaguarda de col·leccions arxivístiques en perill de destrucció, el seu trasllat o reubicació en locals més segurs i la creació de còpies digitals, que són transferides a les autoritats autòctones per a la seva custòdia, així com a la British Library. Ressalten, entre les accions finançades per aquest programa en l'àmbit de la cultura islàmica, els projectes de salvaguarda de manuscrits a Etiòpia, Kenia, Senegal, Nigèria, Mali i també a Indonèsia.

Una altra iniciativa, més propera al nostre entorn geogràfic, fou endegada a través del programa europeu Euromed Heritage, iniciat en 1998, i al que se sumaren, inicialment, centenars d'institucions públiques i privades de la Mediterrània, així com nombrosos professionals de la cultura. Les activitats que es van dur a terme amb el suport d'aquesta plataforma van assolir un gran dinamisme i eficàcia, encara que posteriorment es veieren afectades per dificultats de gestió o de finançament. Entre elles destaca el projecte Manumed³ que tenia per objectiu principal la valorització del patrimoni escrit mediterrani. El projecte Manumed, en el que la Universitat de Barcelona participava a través de l'Institut del Pròxim Orient Antic, volia garantir la preservació del patrimoni escrit mediterrani, d'arxius i biblioteques a orient i occident d'aquesta mar, i proveir i millorar l'accés a les col·leccions documentals (manuscrits, papers, llibres, diaris, fullets, etc.).⁴ Manumed es proposava també d'actuar com a catalitzadora de l'interès dels més joves per les fonts històriques escrites, per l'herència dels intercanvis culturals al llarg de la història, i pel coneixement i difusió dels patrimonis lingüístics. Des de 2009, a través de la plataforma e-corpus,⁵ la base de dades de Manumed ha esdevingut la primera biblioteca virtual de la Mediterrània, amb més de dos milions de documents electrònics, de consulta oberta i gratuïta.

Encuriosits per l'interès dels projectes esmentats, ens plau avui fer-vos a mans un grup de treballs que reflecteixen diversos esforços de digitalització i difusió electrònica de fons documentals àrabs i islàmics que s'han dut a terme en els darrers anys, sovint en condicions prou crítiques i difícils. El nostre dossier presenta un grup d'estudis que contempen horitzons similars: la creació dels portals digitals de fons d'arxius, l'edició electrònica de documents,

² Vegeu <http://eap.bl.uk>.

³ Vegeu <http://www.manumed.org/fr/presentation.htm>.

⁴ Vegeu <http://www.euromedheritage.net>.

⁵ Vegeu <http://www.e-corpus.org/>.

L'anàlisi automàtica de corpus lèxics que contenen, les aplicacions tècniques per a la visualització i estudi de les imatges, les eines analítiques aplicades a la documentació escrites, i, en definitiva, tot allò que permeti exposar els documents a ulls dels especialistes, en accés a través de la xarxa web. La zona geogràfica que abordem és, preferentment, africana, amb l'única excepció del paper d'Anne Regourd que es refereix al Iemen. Aquesta concentració no ha estat premeditada, sinó més aviat fruit dels interessos d'aquells investigadors que hi han volgut participar i que repassen les iniciatives de salvaguarda del patrimoni documental, preferentment subsaharià, estimat en milions de manuscrits de gran valor amenaçats tant per l'acció del temps (biològica, física i química) com per la humana. Indubtablement la regió presenta un notable interès, per l'excepcionalitat de les joies escrites que preserva, avui força amenaçades per la proliferació de conflictes bèl·lics i de problemes sanitaris que creen un ambient hostil per a l'estudi i la salvaguarda d'aquestes col·leccions. La situació no és nova, però si de candent actualitat, i tristament s'ha pogut comprovar ja la fragilitat de les col·leccions manuscrites en aquestes circumstàncies.

El dossier s'inicia amb un paper de Saïd Bouterfa que conté un clam per a la preservació digital de la documentació de la regió de Touat-Gourara, a la *wilaya* d'Adrar, un territori important en l'activitat comercial i de transit entre Àfrica i la Mediterrània medieval i moderna. L'entorn privilegiat dels oasis d'aquesta contrada, així com la tranquil·litat política que hi va regnar durant molts segles, van atreure la presència d'intel·lectuals, d'homes de lletres que afavoriren l'elaboració d'escrits i la circulació de llibres, el seu estudi i la seva preservació. Els fons documentals de la regió compten amb la producció local així com amb la procedent de d'altres centres culturals, com ara Mali, Mauritània, al-Andalus o el Magrib. En aquesta demarcació s'han dut a terme algunes intervencions de conservació de documents, finançades pels programes Euromed-Héritage i el projecte Manumed. Tanmateix Bouterfa aborda un problema de fons, com és la discussió de prioritats en les accions concretes per a la salvaguarda de la informació continguda en els manuscrits, assenyalant la urgència d'emprendre la catalogació de materials per al millor coneixement dels valors intel·lectuals que preserven. La precisió dels continguts temàtics, reflectida per les tasques catalogràfiques (descripció bibliogràfica, anàlisi temàtica, classificació per notació, aplicació estandaritzada de normes catalogràfiques...) afegeix valor i interès a llur digitalització i difusió electrònica dels manuscrits.

Anne Regourd presenta una aproximació crítica a la digitalització de documents en paper, a les seves possibilitats i facetes, i reflexiona sobre la necessitat de digitalització dels suports considerats com a objectes *per se*, més enllà de l'enregistrament del textos que puguin contenir. L'autora es refereix al cas concret de la documentació de la localitat iemenita de Zabid, a la regió del mar Roig coneguda con Tihama, un centre d'estudis i de religiositat sunnita

que, d'ençà del s. XVII, ha conservat importants col·leccions de manuscrits en paper. Regourd refereix l'experiència pròpia de digitalització de papers gravats a Zabid, reflexiona sobre la qualitat de la consulta remota d'aquests materials, i avalua allò que la digitalització aporta a la conservació diplomàtica dels materials en qüestió. Mostra com l'estudi de l'ús d'aquest suport en la documentació àrab i islàmica ha reviscolat recentment, tot i que no s'ha concretat suficientment en un catàleg de referència sobre el paper utilitzat en l'entorn medieval i modern de la cultura islàmica. Examina l'autenticitat del treball amb digitalitzacions, en detriment o no de l'ús de l'objecte propi, i reflexiona sobre certa obsolescència de les tasques de preservació que puguin dur-se a terme actualment, tot considerant que aquestes mai no seran plenament satisfactòries a ulls dels investigadors futurs.

Graziano Krätli exposa el desenvolupament de diverses activitats polítiques de preservació i accés a fons de manuscrits àrabs d'Àfrica occidental, al voltant del Níger, des del passat colonial fins al present, de valoració diversa pel que fa als resultats obtinguts. Algunes iniciatives són hores d'ara obsoletes davant les necessitats dels usuaris potencials, i l'autor destaca la dificultat que troben en adaptar-se a situacions de manca de fons o de continuïtat de finançament... moltes d'elles d'altres que no aconsegueixen adaptar-se a la diligent evolució tecnològica i cultural de l'entorn. Posa de manifest que la preservació de l'herència manuscrita de l'Àfrica occidental ha d'abordar els reptes del progrés tecnològic, i a la vegada, els investigadors que volen servir-se'n han de disposar d'una capacitat constantment actualitzada per fer-ho possible.

Es refereix a les diverses actituds desplegades al voltant de la documentació escrita en el context colonial, tant per part de les poblacions autòctones de l'Àfrica occidental com dels intel·lectuals europeus, des de les extraccions de manuscrits, exemplificades en la pressió francesa sobre els estats islàmics de la regió del Sudan occidental, i concretament en els avatars que sofrí la col·lecció de Ségu, capital de l'Imperi toucouleur (caigut el 6 d'abril de 1890), i enviada a París i dipositada a la Bibliothèque Nationale, fins als processos més participatius que, en certa manera, afavoriren la reapropiació de l'herència cultural per part de les poblacions locals. Narra diversos episodis d'intervenció occidental que conduïren als primers recursos electrònics universal sobre els manuscrits àrabs del Sahel occidental, assenyalant els primers anys del segle XXI com el moment de naixement d'una sèrie de projectes internacionals involucrats ja sigui en la creació i consens de pautes i estàndards tècnics o bé en la digitalització de fons com a estratègia de preservació. Destaquen els projectes Oriental Manuscript Resource OMAR (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg <http://omar.ub.uni-freiburg.de>) i Arabic Manuscript Management System AMMS (University of Illinois, <http://www.westafricanmanuscripts.org>), desenvolupats a Mauritània i a Mali; també els realitzats sobre algunes biblioteques de les grans famílies de Timbuctu, en accés a través de la World

Digital Library, patrocinada per l'UNESCO i el portal ALUKA. Aquest darrer, així com d'altre projectes recents, com ara el de la Library of Congress's Islamic Manuscripts from Mali i Ancient Manuscripts from the Desert Libraries of Timbuktu se centren en promoure un ampli i fàcil accés a les col·leccions, amb l'objectiu final d'eliminar la necessitat de la consulta física dels manuscrits, proveint al recercador, al mateix temps, de les eines analítiques sobre els mateixos sense hipotecar els resultats del treball de recerca.

L'autor reflexiona sobre el fracàs de moltes iniciatives, prou ambicioses i solvents, però que finalment no han reeixit a l'hora d'oferir al públic interessat els continguts prèviament digitalitzats. Mostra amb cruesa la realitat constatable, simbolitzada amb el terme de "pols digital", amb què es refereix a nombrosos propòsits benintencionats però no reeixits. La manca de planificació o de recursos han estat finalment responsables de la frustració de molts projectes, sense continuïtat per carència d'una infraestructura tècnica i administrativa que ho garantís. Molts d'aquests projectes s'han fonamentat en iniciatives excessivament holístiques, que pretenien abraçar des de la preservació bàsica dels manuscrits fins a l'obtenció d'un impacte en el desenvolupament econòmic o social quantificable en les comunitats locals que els posseeixen. La dispersió d'objectius ha jugat en contra de l'efectivitat resultant. En canvi, la planificació de la llarga durada del projecte és la millor garantia del seu assoliment i consolidació, essent un objectiu primordial l'enregistrament d'imatges digitals de gran qualitat de les fonts manuscrites i la garantia d'un ampli accés obert i gratuït a les mateixes, via *on-line* a través de biblioteques digitals, o a través d'edicions o facsímils, electrònics o en paper.

El cas d'Egipte, tractat en el treball de Mahmud Zaki, aporta un exemple peculiar de la situació de la documentació escrita en l'entorn mediterrani. D'una banda, aquest país, tan central en la cultura àrab, guarda importants fons documentals, particularment a les Central Library of the Islamic Manuscripts, la Bibliotheca Alexandrina i la d'al-Azhar. Es tracta de milers de manuscrits no editats, que difícilment poden sortir a la llum sense identificació prèvia. Però la dispersió d'aquests materials incrementa els entrebancs en la tasca de catalogació de manuscrits. La praxi de la catalogació no unificada entre les diverses institucions egípcies genera problemes, pel que fa als estàndards utilitzats, per les divergències en la qualificació dels catalogadors, i també per la novetat i varietat de les solucions tecnològiques. Així mateix, determinats aspectes de l'organització governamental, com ara la gestió de biblioteques repartida entre responsables de ministeris diversos, de cultura, desenvolupament i tecnologia o a mans de les universitats, dificulta una gestió unificada i probablement més racional de l'activitat catalogadora i conservadora. La precarietat constatada en la gestió de manuscrits s'incrementa quan es tracta de documentació privada.

Tanmateix, l'enfoc de Mahmud Zaki és didàctic, enfocat a estudiants de llengua àrab i història i cultura de les societats àrabs i islàmiques. S'hi compila

la terminologia de les fonts electròniques en ús en aquesta llengua, per tal de facilitar i millorar l'experiència de navegació en la consulta de recursos electrònics, fonts digitalitzades i fons de documents i manuscrits antics. L'article aporta una definició de conceptes, per altra banda ben coneguts, però que posa a l'abast de qualsevol lector aprenent de llengua àrab, interessat en les tecnologies digitals. Entusiasta del treball en xarxa i de la projecció dels estudis als fòrums especialitzats, defineix la terminologia àrab usada, programes o aplicacions útils a l'investigador, bases de dades –de referències o de textos complets–, llibres i publicacions periòdiques electròniques, entre d'altres. També tracta sobre allò que la digitalització de manuscrits aporta, si es fa de forma correcta, a la tasca de l'investigador, com ara la possibilitat d'estudiar aspectes diplomàtics i paleogràfics (colors originals, suports, tintes, densitat de tintes, d'ombres, relleus, imatges...) amb la precisió i el detall que requereixen els nivells actuals de coneixement i que només són possibles mitjançant facsímils de qualitat elevada. Finalment, aborda una descripció del llegat cultural islàmic i de les seves fonts: les manuscrites, conservades en biblioteques i museus; el llegat imprès o editat, accessible a nosaltres a través d'edicions i eventualment de traduccions a les llengües occidentals; els llegats perduts, que només consta mitjançant la referència en altres obres conegudes, o a vegades de forma parcial a través de citacions i referències de d'altres autors.

Per cloure la presentació del dossier, hem de dir que la seva preparació va ser una de les darreres tasques acadèmiques del nostre estimat alumne, company i amic llatí, Pere-Enric Barreda i Edo, que va deixar-nos el 4 d'abril de 2014. A tots els que el van conèixer no cal dir-los com de plaent i productiva resultava qualsevol tasca compartida amb ell, i així fou, des del primer dia, la feina de preparació d'aquest dossier. Gaudint de la seva companyia, de la seva franquesa i espontaneïtat, vàrem passar moltes estones dels que haurien de ser els darrers mesos de la seva vida parlant d'interessos propers sobre la preservació de la documentació medieval, i també dels compromisos dels historiadors amb la identitat de la nació. La seva mort sobtada va endarrerir la present publicació que avui dediquem, plenament, a la seva memòria. El trobem a faltar.